

**ՀԱՅ-ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ՄԻՋՊԵՏԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ
(1918-1920 ԹԹ.)***

Բանալի բառեր՝ Հայաստանի առաջին Հանրապետություն, միջազգային ճանաչում, Պարսկաստան, Ներսես (Գարուշ) Գևորգյան, Հովսեփ Արղության, գաղթականություն, պարսկահայություն:

Ներածություն

1918 թ. մայիսի 28-ին դարեր անց հայոց պետականության վերականգնումից հետո հայկական նորանկախ պետության առջև ծառացան մի շարք առաջնահերթ խնդիրներ: Դրանցից էր տարբեր պետությունների հետ դիվանագիտական կապեր հաստատելու և միջազգային ճանաչման հասնելու հրամայականը: Շատ չանցած դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին մի շարք երկրների հետ¹:

Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական առաջին փաստաթուղթն Օսմանյան կառավարության հետ 1918 թ. հունիսի 4-ին ստորագրված Բաթումի պայմանագիրն էր: Այդ պայմանագրով օսմանյան կառավարությունը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը:

* Ներկայացվել է 21. V.2022թ., գրախոսվել է 10.VI. 2022թ., ընդունվել է տպագրության 22.VI. 2022 թ.:

¹ Տե՛ս մանրամասն Կեսոյան 2021, 56-74:

Ինչ վերաբերվում է Պարսկաստանին, ապա այն հարևան միակ երկիրն էր, որը Հայաստանի հետ տարածքային կամ քաղաքական խնդիրներ գրեթե չունեի: Միակ խնդիրը ծավալվում էր Նախիջևանի հարցում:

Հայ-պարսկական հարաբերությունների սկզբնավորումը

1918 թ. վերջերին Անդրկովկասից օսմանյան զորքերի հեռանալուց հետո պարսկական կառավարությունը միջամտեց Նախիջևանի խնդրին, փորձելով տիրանալ այդ երկրամասին²: Սակայն 1919 թ. մայիսի 3-ին, երբ անգլիացի զենե-րալ Դևին ու Դրոն ստորագրեցին Նախիջևանի շրջանի ազգաբնակչությանը ուղղված հրաման՝ շրջանը Հայաստանի Հանրապետությանը միացնելու մասին, իրավիճակը հանդարտվեց³: Դրան հատկապես նպաստեց 1919 թ. մայիսի 15-ին Իրանի շահին ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիայանի ուղարկած հեռագիրը, որում շեշտվում էր «նոր հարևանության» և հայ ու պարսիկ ժողովուրդների «դարավոր» բարեկամության մասին⁴: Նախիջևանից անգլիական զորքերի հեռանալու, ինչպես նաև այնտեղ հայկական իշխանություն հաստատվելու լուրն Ատրպատականի հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Եպիսկոպոս Մելիք-Թանգյանը ստացավ 1919 թ. մայիսի 24-ին⁵:

Հայաստանի և Պարսկաստանի հարաբերությունները 1918-1920 թթ. ընթացքում ակտիվ էին հատկապես առևտրատնտեսական ոլորտում: Հայաստանի Հանրապետությու-

² Տե՛ս Զոհրաբյան 2010, 20-37:

³ «Հայոց պատմություն» 2010, 186:

⁴ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 20:

⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 7, գ. 1, թ. 7:

նը, գտնվելով սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակի մեջ և փաստացի շրջապատված լինելով թշնամական պետություններով, առավել քան կարևորում էր Պարսկաստանի հետ բազմակողմանի կապերի ամրապնդումը: Վերջինս իր հերթին հետաքրքրված էր Հայաստանի տարածքով Թավրիզ նավթ ներմուծելու խնդրով⁶: Երկու պետությունները տնտեսական շահերի համընկնմամբ պայմանավորված՝ 1918 թ. սկսեցին ակտիվ առևտրական կապեր հաստատել:

Սա հանգեցրեց նրան, որ արդեն 1919 թ. հունիսի 11-ին Ալ. Խատիսյանը Պարսկաստանի կառավարության նախագահ Վոսուդ Էդ Դովուլեի հետ գրազրության ժամանակ ցանկություն հայտնեց հայ և պարսիկ ժողովուրդների միջև բարեկամական կապերն ամրապնդելու, ինչպես նաև գաղթականության, տրանզիտի, երկաթգծի և այլ հարցերի լուծման նպատակով Թեհրան ուղարկել հատուկ ներկայացուցիչ և խնդրեց շահի համաձայնությունը⁷:

Դրան հետևեց շահի 1919 թ. հունիսի 18-ի հեռագիրը, որով նա ՀՀ-ում Պարսկաստանի կոնսուլ Միրզա Ասադ օղլու խան Մանուել մոլլի միջոցով Ալ. Խատիսյանին հայտնում է, որ Փարիզի խաղաքարար կոնֆերանսի ավարտից հետո երկու երկրների հարաբերությունները կստանան պաշտոնական բնույթ⁸:

Հովսեփ Արղությանի դիվանագիտական գործունեությունը

Պարսկաստանում Հայաստանի Հանրապետության

⁶ Տե՛ս «Հայոց պատմություն» 2010, 126:

⁷ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ.13, թ.13:

⁸ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 13:

առաջին լիազոր ներկայացուցիչ է նշանակվում Իշխանը՝ Հովսեփ Արղությանը⁹: Նորանշանակ ներկայացուցչի Թեհրան ուղևորվելու լուրն Ատրպատականի թեմի առաջնորդը ստանում է 1919 թ.օգոստոսի 19-ին՝ ՀՀ Ներքին գործերի նախարարի օգնական Ա. Մաքսապետյանից¹⁰:

Երևան-Ջուլֆա երկաթգիծը 1919 թ. հուլիսին Նախիջևանում ծագած թուրք-թաթարական հակահայկական ապստամբության պատճառով փակվել էր: Այդ իսկ պատճառով Հովսեփ Արղությանի պատվիրակությունը 1919 թ. դեկտեմբերին Բաքվից Կասպից ծովով է մեկնում Թեհրան և այնտեղ հասնում 1920 թ. հունվարի 4-ին¹¹: Հովսեփ Արղությանը նախքան Թեհրան մեկնելը Բաքվում մասնակցում է հայադրբեջանական խորհրդածողովի աշխատանքներին, որում քննարկվում էին երկու պետությունների սահմանների, երկաթուղու, գաղթականների, հյուպատոսական և դատաիրավական հարցեր¹²: Թեհրանի հայերը Հայաստանի ներկայացուցչի մոտալուտ ժամանման լուրը իմանում են Ադրբեջանում Հայաստանի Հանրապետության դեսպան Մարտիրոս Հարությունյանից:

ՀՅԴ գործիչ Սամսոնը (Ստեփան Թադևոսյան) իր հուշերում նկարագրում է այն ուրախությունն ու ոգևորությունը, որը համակել էր Թեհրանի հայությանը՝ դեսպանի ժամանման օրը: Թեհրանահայերը նրան դիմավորում են մեծ

⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 37, հմտ. «Հայոց պատմություն» 2010, 127:

¹⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 7, գ. 3, թ. 2:

¹¹ Տե՛ս «Հայոց պատմություն» 2010, 127: Գ. Կետյանը նշում է, որ Արղությանը Երևանից Թեհրան ճանապարհվել է նոյեմբերի 1-ին (տե՛ս Կետյան 2010, 60):

¹² Բաղայան http://www.diplomat.am/publ/an/armenian_diplo_iran/arajin_des-pan-utyun_1/59-1-0-266 (մուտք՝ 11.04.2022):

ցնծությամբ, ճոխ սեղանով, երաժշտությամբ ու ծափողջույններով¹³: Հայտնի երգչուհի և դաշնակահարուհի Շաքե Մակարյանի մայր Արաքս Մակարյանն իր «Մոխրացած հուշեր» գրքում նկարագրելով դեսպանի հետ հուզումնալից հանդիպումը՝ գրում է. «Ես ապրող այն միակ բախտավորն եմ, որ 74 տարի առաջ տեսել եմ մեր անդրանիկ դեսպանին Թեհրանում... Մանկական մեր հասկացողությամբ՝ դեսպան ասած բանը հայության մեծն էր և հայոց թագավորը»¹⁴:

Հովսեփ Արղությանն, ակտիվ գործունեություն ծավալեց հետևյալ խնդիրների լուծման շուրջ. - Պարսկաստանի հետ կնքել բարեկամության և առևտրական պայմանագիր, ինչպես նաև երկաթուղային ու փոստ-հեռագրային համաձայնագրեր.

- պարզել պարսկահայերի թվաքանակը, նրանց կապել Հայաստանի հետ և ներգրավել հայրենիքի վերաշինության գործին,

- ճշտել Պարսկաստանում և Միջագետքում /Բաքուբերում/ գտնվող հայ գաղթականության թվաքանակը, պարզել նրանց կացության պայմանները և Հայաստան ներգաղթելու հնարավորությունը,

- կապեր հաստատել Հնդկաստանի և Միջագետքի հայերի հետ,

- պարզել այն միջոցները, որոնք կնպաստեն Հայաստանի Հանրապետության ու Պարսկաստանի միջև

¹³ Տե՛ս Սամսոն 1934, 61-67:

¹⁴ Մակարյան 1998, 58-59:

առևտրական հարաբերությունների հաստատմանը¹⁵:

Այս խնդիրների ուղղությամբ աշխատանքներ սկսվել էին ավելի վաղ, մինչև Թեհրանում Հայաստանի Հանրապետության ներկայացուցչի հաստատվելը և, կարելի է ասել, շոշափելի արդյունքներ արձանագրել:

Այս առումով հետաքրքրական է Հայաստանի կառավարության ներկայացուցիչ Ներսես (Գարուշ) Գևորգյանի 1919 թ. հունիսի 19-ի զեկուցումը Մակուի խանին: Նրան լիազորված էր գնալ Մակու և ծանոթանալ տեղի հայության վիճակին: Մակուի խանի հետ նրա տեսակցությանը ներկա էր նաև Թավրիզից Մակու ժամանած Թադեի վանքի նախկին վանահայր Պետրոս վարդապետ Ղազարյանը¹⁶: Այդ տեսակցության ժամանակ ծավալվող խոսակցությունից ակնհայտ երևում է, որ Մակուում գտնվող հայերի վիճակը ծանր է եղել: Նրանց մի մասը անգամ մահմեդականություն էր ընդունել: Եվ, քանի որ, հայկական թաղամասերում հայությանը տեղավորելու համար տեղ չկար, որոշվեց բոլորին ուղարկել Թավրիզ: Հատկապես խնդիր էին մահմեդականություն ընդունած կանայք և արհեստավորները: Նախ ոչ մի կին իր ցանկությամբ չէր ընդունել մահմեդականություն, իսկ ինչ վերաբերվում է արհեստավորներին, ապա, ինչպես նշված է զեկուցագրում, նրանք չէին կարող մնալ, որովհետև մեկի եղբորն

¹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, թ. 43-44:

¹⁶ Պետրոս վարդապետ Ղազարյանը Պարսկաստան տեղափոխվելուց հետո Ատրպատականի Հայոց թեմի առաջնորդ Ներսես Մելիք-Թանգյանի հետ ակտիվ զբաղվել է Խոյի, Սալմաստի և Ուրմիայի գաղթականների խնդրով, տե՛ս Վալերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան 2020, 178:

էին սպանել, մյուսի երեխային¹⁷: Խանն ամեն կերպ փորձում էր ի ցույց դնել իր բարեկամական զգացմունքները հայերի նկատմամբ: Միևնույն ժամանակ նա Ներսես Գևորգյանին հանձնում է նամակ՝ հասցեագրված Ալ. Խատիսյանին և բանավոր խնդրում է հաղորդել հետևյալը.

- Մակուի երկաթգիծը հանձնել պարսից կառավարությանը
- Որքան գարի և կորեկ Հայաստանի կառավարությունը ցանկանա, Մակուի խանությունը կարող է տալ, իսկ ցորեն՝ երբ նորը դուրս կգա,
- Հայկական կողմը թող ուրիշ խաների հետ գործ չանի և ամբողջ գործը իրեն հանձնի և որ ինքը ամեն կերպ կբավարարի իրենց պայմանները....¹⁸:

Այս հանդիպման իսկապես մեծ կարևորություն ունենալը, երևում է նաև Ատրպատականի հայոց թեմական խորհրդի գրություններից՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությանը¹⁹: Դրանցից նաև պարզ է դառնում, թե Հայաստանի կառավարությունն ինչքան է կարևորել գաղթականների խնդիրը և ինչ քայլեր է ձեռնարկել նրանց ավելի ապահով վայրեր տեղափոխելու ուղղությամբ: Ահա թե ինչ է գրված այդ գրություններից մեկում. «Մեծ ուրախությամբ կլինի, որ մերոնք գրաւեն Բայազէ-

¹⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 23: Ցավոք, մենք չկարողացաք գտնել որևէ լրացնող փաստաթուղթ, թե ինչու էին խոցելի խումբ համարվում հենց արհեստավորները:

¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13, թ. 23:

¹⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 275, ց. 7, գ. 2, թ. 1-9:

տը, Վանը, որը մեզ յամար շատ կարեւոր է և գաղթականութեանը բնակեցնելու միակ միջոցը: Բանակցութիւնները շատ բարեյաջող են ավարտուել: Անյամբեր սպասում ենք Ջանգեզուրի և Ղարաբաղի միացմանը հանրապետութեան հետ»²⁰: Սակայն ակնհայտ էր, որ ներքին ծանրագոյն իրավիճակում գտնվող Հայաստանի Հանրապետությունը որքան էլ ցանկանար, չէր կարող հայ գաղթականության այդ հատվածի տեղափոխել հայրենիք: Երկիրն այնպիսի ծանր իրավիճակում էր, որ դժվար էր հոգալ անգամ Թավրիզում գտնվող և Ջուլֆայի երկաթգծում ծառայող ՀՀ վեց միլիցիոներների ծախսերը, ովքեր պահվում էին ամերիկյան «Ռելիեֆ» կոմիտեի նպաստով²¹: Ինչ վերաբերվում է պարսկահայության հետ կապին, ապա դրանք հիմնականում ծավալվում էին Հայաստանի օգտին հանգանակություններ կազմակերպելու շրջանակներում²²: Դեռ նոր էին ամրապնդվել կապերը մայր հայրենիքի հետ, երբ բռնկվեց թուրք-հայկական պատերազմը և պարսկահայերի հայրենիք վերադառնալու երազանքն ի չիք դարձավ: 1920 թ. նոյեմբերին Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը ելնելով նյութական միջոցների սղությունից, որոշում է լուծարել Թեհրանում ՀՀ ներկայացուցչությունը և դիվանագիտական անձնակազմին հետ կանչել Երևան: Հավանաբար Հովսեփ Արղությանին հրահանգվում է գործերը հանձնել տեղացիներից մեկին՝ նրան նշանակելով ՀՀ պատվավոր ներկայացուցիչ, առանց պետական գանձարանից վճարումներ ստանալու իրավունքի:

²⁰ ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 7, գ. 2, թ. թ. 2:

²¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 275, ց. 7, գ. 8, թ. 2:

²² Տե՛ս «Հայոց պատմություն» 2010, 128:

Հայաստանի Հանրապետության դեսպանության աշխատակիցներից Ս. Առաքելյանը հետագայում համաձայնվում է աշխատել Խորհրդային Հայաստանի դեսպանությունում, իսկ Հովսեփ Արղությանը մինչև 1922 թ. լքված վիճակում մնալով ստիպված է լինում ընտանիքով տեղափոխվել Ֆրանսիա, որտեղ էլ 1925 թ. մահանում է և հողին հանձնվում Փարիզում: Այսպիսով Իրանում Հայաստանի Հանրապետության առաջին դեսպանության մոտ մեկամյա գործունեությունն ընդհատվում է²³:

Եզրակացություններ

Այսպիսով, կարելի է միանշանակ պնդել, որ Հայաստանի Հանրապետության գոյության երկուսուկես տարիներին Պարսկաստանը դարձավ նրա միակ հարևանը, ում հետ ձևավորվեցին բարեկամական և սերտ հարաբերություններ: Պարսկական կառավարությունը մեծ ներդրում ունեցավ հայ գաղթականությանն օգնելու և այդ ծանրագույն իրավիճակում հայկական կառավարությանն աջակցելու հարցում: Պարսկահայությունը դարձավ երկրին ֆինանսապես օգնելու կարևորագույն աղբյուր, իսկ տնտեսական համագործակցությունը, չնայած, պայմանագրերի տեսքով միս ու արյուն չստացավ, իսկ երբեմն էլ հանդիպում էր խոչընդոտների, Հայաստանի ներքին կյանքի վրա ունեցավ դրական ազդեցություն:

²³ Տե՛ս Բաղդյան <http://www.aniarc.am/2019/06/12/armenia-iran-1918-1922-garnik-badalyan/> (մուտք՝ 11.04.2022):

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Բադալյան Գ., Հայաստան-Պարսկաստան հարաբերությունները 1918-1922 թթ. մաս VI, <http://www.aniarc.am/2019/06/12/armenia-iran-1918-1922-garnik-badalyan/>:

Բադալյան Գ., Հայաստանի առաջին դեսպանությունը Իրանում (մաս առաջին), http://www.diplomat.am/publ/an/armenian_diplo_iran/arajin_des_panutyun_1/59-1-0-266:

Ջոհրաբյան Է. 2010, Նախիջևանյան հիմնահարցը (1920-1921 թթ.), Երևան, ԵՊՀ հրատ., 428 էջ:

Կեսոյան Գ. 2021., Հայաստանի առաջին հանրապետության ներկայացվածությունը.- «Հայոց պատմության հարցեր», N 2(23), Երևան, էջ 56-74:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 114, ց. 2, գ. 88, թ.43-44:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 13:

Հայաստանի ազգային արխիվ, ֆ. 275, ց. 7, գ. 1, 2, 3:

«Հայոց պատմություն» 2010, հ. IV, գ. առաջին, Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, «Զանգակ- 97» հրատ., 800 էջ+ 24 էջ ներդիր:

Մակարյան Ա. 1998, Մոխրացած հուշեր. երկու պատմական հանդիպում, Բոստոն-Միացեալ նահանգներ, Հեղինակային հրատ., 367 էջ:

Սամսոն 1934, Անդրանիկ դեսպանը Պարսկաստանում, «Վեմ: հանդես, մշակույթի և պատմության», Փարիզ, հատոր Բ, թիվ 3, էջ 61-73:

Վալերագրեր հայ եկեղեցու պատմութեան 2020, Գիրք ԻԳ, Տ. Ներսէս արքեպիսկոպոս Մելիք-Թանգեան (կազմեց՝ Գ. Ավագեան), Էջմիածին., Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին հրատ., 543 էջ:

Едита В. Дадаян, *Институт истории НАН РА, Из истории армяно-персидских межгосударственных отношений (1918-1920 гг.)*

Резюме

За два с половиной года существования Республики Армения (1918-1920 гг.) государство добилось не только международного признания в сложных внутренних и внешних условиях, но и установило активные дипломатические отношения со многими странами. В статье проанализированы армяно-персидские межгосударственные отношения, которые не ограничивались только

дипломатическим представительством. Армяно-персидские отношения были особенно развиты в экономике и вопросах размещения беженцев.

Действуя в тяжелой социально-экономической ситуации, республика находилась в окружении враждебных государств и более чем нуждалась в укреплении связей с Персией. Тем более, что последнюю интересовали вопросы вывоза нефти через территорию Армении. Поэтому совпадение экономических интересов двух стран привело к тому, что с 1918 г. они стали активно сотрудничать в торговой сфере. Была также проделана большая работа по размещению беженцев. Овсеп Аргутян, назначенный полномочным представителем республики, пытался системно решать эти проблемы. Персидское правительство действительно внесло большой вклад в помощь армянским беженцам, оно активно содействовало армянскому правительству в имевшейся сложной ситуации. Персидские армяне стали важным источником финансовой помощи родной стране, и хотя налаженное экономическое сотрудничество не было оформлено договорами и иногда встречало препятствия, оно положительно сказывалось на внутренней жизни Армении и сохранилось даже в советский период.

Ключевые слова: Первая Республика Армения, международное признание, Персия, Нерсес (Гаруш) Горганян, Овсеп Аргутян, беженцы, персидские армяне.

Edita V. Dadayan, *Institute of History of the NAS RA, From the History of Armenian-Persian Inter-State Relations (1918-1920).*

Summary

During the two and a half years of the existence of the Republic of Armenia (1918-1920), the state not only achieved international recognition in difficult internal and external conditions, but also established active diplomatic relations with many countries. The article analyzes the Armenian-Persian interstate relations, which were not limited to diplomatic representation. Armenian-Persian relations were especially developed in the economy and questions of the accommodation of refugees.

Acting in a difficult socio-economic situation, the republic was surrounded by hostile states and more than needed to strengthen ties with

Persia. Moreover, the latter was interested in the issues of exporting oil through the territory of Armenia. Therefore, the coincidence of the economic interests of the two countries led to the fact that since 1918 they began to actively cooperate in the trade sphere. A lot of work has also been done to accommodate refugees.

Hovsep Arghutyan, appointed as the plenipotentiary representative of the republic, tried to systematically solve these problems. The Persian government really made a great contribution to helping the Armenian refugees, it actively assisted the Armenian government in the difficult situation. Persian Armenians became an important source of financial assistance to their native country, and although the established economic cooperation was not formalized by agreements and sometimes met with obstacles, it had a positive effect on the internal life of Armenia and was preserved even in the Soviet period.

Key words: First Republic of Armenia, international recognition, Persia, Nerses (Garush) Gorgyan, Hovsep Arghutyan, refugees, Persian Armenians.